

O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDA ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARINING STATISTIK TAVSIFI XUSUSIDA

Xudoyberdiyeva Maxbuba Murodovna

Qarshi davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi xudoyberdiyeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada o'zbek tilshunosligida soha terminlarning leksikografik xususiyatlari, xususan, adabiyotshunoslik terminlari mikrosistemasining o'rganilganligi xususida so'z boradi. Har qanday fan sohasining rivojlanishi, takomillashishini ko'rsatib berishda soha terminlarini zamonaviy talablarga mos ravishda shakllantirish va ma'lum me'yoriy tartibga keltirish terminologiyaning asosiy maqsadi hisoblanadi. Shu maqsadda maqolada adabiyotshunoslik terminlarining statistik tavsifi va uni takomillashtirish borasida olib borilayotgan ishlar xususida so'z boradi.

Tayanch so'zlar: terminologiya, terminologik lug'atlar, terminlarning leksikografik tasnifi, izohli lug'at, adabiyotshunoslik terminlari lug'ati, lug'at tuzilishi, statistik tahlil, soha terminologiyasi, soha terminologiyasi taraqqiyoti.

O'zbek tilining boy imkoniyatlarini namoyon etuvchi izohli lug'atlar soha terminologiyasiga oid bir qator yangiliklar va o'zgarishlarni tahlil etishda asosiy manba hisoblanadi. Hozirgacha yaratilgan "O'zbek tilining izohli lug'at"lari tilimizning butun so'z boyligini emas, aksincha yaratilgan davrda keng iste'molda bo'lgan so'z boyligini aks ettiruvchi qimmatli manba hisoblanadi. Lug'at tuzuvchilar ana shu so'z boyliklarini to'plash va tasniflashni o'z oldilariga maqsad qilishgan.

Shu o'rinda H. Dadaboyev: "Har qanday tilning so'z boyligi u tarixiy yoki zamonaviy tusda bo'lmasin, insonlar tomonidan tuziladigan rang-barang lug'atlarda ma'lum darajada aksini topadi. Lug'at til so'z boyligini o'zida saqlovchi akkumulyator vazifasini bajaradi. Bugun muayyan tilshunoslikning qay darajada rivojlangani, takomil topgani ayni tilda yaratilgan lug'atlarning turi, miqdori va sifati bilan o'lchanmoqda"¹, - deb ta'kidlaganda ana shu maqsad nazarda tutilganligi ko'rinadi.

Ayni bunday jarayon uzoq yillik mashaqqatli mehnat mahsuli sifatida yuzaga keladi. O'zbek tilining bugungi kunga qadar yaratilgan izohli lug'atlari terminologiya sohasi uchun muhim manba bo'lish bilan birga soha terminologiyasida yechimini kutayotgan muammolarga aniq yechim topishda qo'l keladi.

¹ Dadaboyev H.A. O'zbek terminologiyasi. -Toshkent, 2019.

“O‘zbek tilining izohli lug‘at”larida mavjud adabiyotshunoslik terminlarini tasniflashda statistik tadqiqot metodidan foydalangan holda terminlarni o‘zaro solishtirishning bir necha parametrlarini belgilandi. Shunga ko‘ra “O‘zbek tilining izohli lug‘at”larida (1981, 2006-2008, 2020) mavjud adabiyotshunoslik terminlarini semantik, morfologik, struktur mezonlari statistik jihatdan tavsiflandi. Tahlil natijasida ularning “O‘zbek tilining izohli lug‘at”laridagi (1981, 2006-2008, 2020) umumiy sonidan kelib chiqqan holda o‘z qatlam va o‘zlashma qatlamga oid terminlar, adabiyotshunoslik terminlarining struktur tasnifi, sohada parallel qo‘llaniluvchi adabiyotshunoslik terminlari, boshqa sohalarda ham soha termini sifatida qo‘llaniluvchi terminlar kabi bir qator xususiyatlariga oydinlik kiritildi.

Dastlab adabiyotshunoslik terminlarining umumiy sonini berishda sohada foydalanib kelinayotgan H. Homidiy, Sh.Abdullayev, S.Ibrohimova “Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati” (Toshkent: O‘qituvchi, 1967) va D. Quronov, Z. Mamajonova, M. Sheraliyeva “Adabiyotshunoslik lug‘ati” (Toshkent: Akademnashr, 2013)laridagi terminlar miqdoridan kelib chiqildi. Bunga ko‘ra 1- lug‘atda (H. Homidiy, Sh.Abdullayev, S.Ibrohimova “Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati” (Toshkent: O‘qituvchi, 1967)) 536 ta, 2-lug‘atda (D. Quronov, Z. Mamajonova, M. Sheraliyeva “Adabiyotshunoslik lug‘ati” (Toshkent: Akademnashr, 2013)) 550ta adabiyotshunoslik terminlari berilganligi aniqlandi. Tasniflashning keyingi bosqichlarida ana shu terminlarning “O‘zbek tili izohli lug‘at” larida (1981, 2006-2008, 2020) berilishi va izohlanishiga e‘tibor qaratildi.

Statistik metod orqali sohada qo‘llanilib kelinayotgan adabiyotshunoslik terminlari “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *ad.* pometasi bilan keltirilgan. Ularning berilishi izohli lug‘atlarning turli nashrlarida miqdor jihatdan turlicha berilishidan tashqari ba‘zi tafovutli holatlar kuzatildi. Buni bir nechta terminlar misolida ko‘rib o‘tish o‘rinli bo‘ladi. Masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”(1981)da *kinoya, lirika, litota, metrik, munojot, musamman, oda, oktava, parallelizm, parema(paremiya), poema, poetika, proza, poeziya, realism, remarka, tragediya* kabi bir qator adabiyotshunoslik terminlari *ad.*pometasi bilan berilmagan. Izohli lug‘atning keyingi nashrlarida esa 1-nashrda *ad.* pometasi bilan berilgan *metonimik, mushoira, navoiyshunos, navoiyshunoslik, povest, saj, siymo, to‘qilma(to‘qima), xamsa* terminlarning umuman berilmaganligini ko‘rish mumkin. E‘tiborlisi shundaki, tasniflash jarayonida ba‘zi terminlar nafaqat adabiyotshunoslik sohasida, balki boshqa sohalarda ham soha termini sifatida qo‘llanilishi kuzatildi.

2 jildli O‘TIL	5 jildli O‘TIL	6 jildli O‘TIL
----------------	----------------	----------------

Anteteza – falsafa, mantiqsunoslik	Anteteza – falsafa, mantiqshunoslik	Anteteza – falsafa, mantiqshunoslik
Bayon – tilshunoslik	Bayon – tarix	Bayon – tarix
Beshlik - tarix	Beshlik - tarix	Beshlik - tarix
Vazn – matematika, musiqa	Vazn – matematika, musiqa	Vazn – matematika, musiqa
Giperbolik– matematika	Giperbolik – matematika	Giperbolik – matematika
Yechim – matematika	Yechim – matematika	Yechim – matematika
Metafora – tilshunoslik	Metafora – tilshunoslik	Metafora – tilshunoslik
Metonimiya– tilshunoslik	Metonimiya– tilshunoslik	Metonimiya– tilshunoslik
Murabba – matematika	Murabba – matematika	Murabba – matematika
	Metrik – matematika	Metrik – matematika
Pyesa – musiqa	Pyesa – musiqa	Pyesa – musiqa
	Parallelizm – matematika, tilshunoslik	Parallelizm – matematika, tilshunoslik
	Tashxis – tibbiyot	Tashxis – tibbiyot
Tajnis – tilshunoslik	Tajnis – tilshunoslik	Tajnis – tilshunoslik
Trilogiya – musiqa	Trilogiya – musiqa	Trilogiya – musiqa
To‘qilma (to‘qima) – biologiya	To‘qilma (to‘qima) – biologiya	To‘qilma (to‘qima) – biologiya
	Ekspozitsiya – musiqa, kino san’ati, muzey	Ekspozitsiya – musiqa, kino san’ati, muzey
	Sinekdoxa – tilshunoslik	Sinekdoxa – tilshunoslik

Jadvalda keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, terminologiyada ba’zi terminlar o‘zining izohlash chegarasidan kelib chiqqan holda turli soha tushunchalarini ifodalovchi terminlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotshunoslikka oid terminlarni statistik tasniflash shuni ko‘rsatdikki, ba’zi terminlar sohada odatda parallel ravishda qo‘llaniladi. Quyida izohli lug‘atlarning turli nashrlarda keltirilgan shu kabi terminlarni mazmunan o‘zaro bir – biriga tengligini misollarda ko‘rib o‘tamiz:

Nasr – proza, giperbola – mubolag‘a, giperbolik – mubolag‘ali, poema – she‘riy asar, nazm – she‘riyat – poeziya, epitet – sifatlash, antologiya – tazkira – memuar, komediya – hajviyot, personaj – qahramon, epizod – parcha, povest – qissa, istiora – majoz, metafora.

Adabiyotshunoslik terminlarini morfologik jihatdan tasnif qilganimizda terminlarning ot, sifat fe'l so'z turkumiga oid turlarini ko'rishimiz mumkin. Terminlarni morfologik tasniflashda ot so'z turkumiga oid terminlarning yetakchlik qilishiga guvoh bo'ldik.

Y.B. Borev o'zining "Эстетика. Теория литературы / Энциклопедический словарь терминов" ("Estetika. Adabiyot nazariyasi. Terminlarning ensiklopedik lug'ati") asarining so'zboshisida: "Без системы терминов никакая наука существовать не может", - дея қайд этган эди. Ма'lum bo'ladiki, terminlar sistemasiga ega bo'lmagan fan sohasi bo'lishi mumkin emas.²

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da mavjud adabiyotshunoslik terminlarini statistik tavsiflash terminlardagi mavjud kamchilik va muammolar yechimini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы / Энциклопедический словарь терминов. – М.: Асртель, 2003.
2. Dadaboyev H.A. O'zbek terminologiyasi. -Toshkent, 2019.
3. Homidiy H., Abdullayev Sh., Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. –Toshkent.: O'qituvchi, 1967.
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent.:, 2013.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomli. 1-tom. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1981.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomli. 2-tom. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1981.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 1-jild. – Toshkent.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.

² Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы / Энциклопедический словарь терминов. – М.: Асртель, 2003.